

Η ΠΡΩΤΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ Η ΤΕΧΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΘΡΑΚΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΓΟΥΛΑΣ

Ὁ Jean Lallot, εἰδικὸς στὴν ἱστορία τῶν γλωσσικῶν θεωριῶν τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, δημοσίευσε ἀρκετὰ πρόσφατα τὴν πολὺ ἀξιόλογη ἐργασία του *La grammaire de Denys le Thrace: traduction annotée*. Παρίσι 1989: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Collection Sciences du langage, σσ. 281. Ἔχει ἐπίσης μεταφράσει καὶ σχολιάσει (σέ συνεργασία μὲ τὴν Roselyne Dupont - Roc) τὴν *Ποιητικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλους (Παρίσι 1980: Seuil) καὶ ἔχει δημοσιεύσει ἄρθρα γιὰ θέματα ποὺ ἀπασχόλησαν τοὺς Ἕλληνας γραμματικούς. Μὲ ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον ἀναμένεται καὶ ἡ σχολιασμένη μετάφρασι τοῦ *Περὶ συντάξεως* τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Δυσκόλου, τὴν ὁποία ἐτοιμάζει.

Τὸ παρουσιαζόμενο ἐδῶ βιβλίον ἀποτελεῖ σημαντικὰ ἐπισημασμένη ἐκδοσι παλαιότερης ἐργασίας τοῦ Lallot (*Denys le Thrace: «Technē grammatikē. Introduction, traduction, notes»*. *Archives et Documents de la Société d'Histoire et d'Epistémologie des Sciences du Langage*, VI 1985, 1 - 04). Χάριν τῶν ἑλληνιστῶν ἀναγνωστῶν ὁ L(allot) παραθέτει, στὴν νέα ἐκδοσι, τὸ ἀρχαῖο κείμενον – χωρὶς μάλιστα νὰ γίνεται λόγος στὸν τίτλον τοῦ βιβλίου – κατὰ τὴν ἐκδοσι τοῦ Gustav Uhlig (Λιψία 1883: Teubner, ἀνατύπ. Hildesheim 1965: Olms). Στὴν εἰσαγωγὴ καὶ στὶς σημειώσεις ὁ L. ἀνατρέπει συστηματικὰ στὴν ἑλληνικὴ γραμματικὴ παράδοσι καὶ μά-

λιστα στὰ βυζαντινὰ σχόλια, ἐνῶ ἀποφεύγει τὴν συστηματικὴ ἀναφορὰ σὲ ἄλλες γραμματικὲς παραδόσεις ποὺ ἐπηρέαστηκαν ἀπὸ τὸν Διονύσιον. Ἐπίσης ἀξιοποιεῖ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχουν οἱ γραμματικοὶ πάπυροι (βλ. Alfons Wouters, *The grammatical Papyri from Graeco-Roman Egypt. Contributions to the Study of the 'Ars grammatica' in Antiquity*. Βρυξέλλες 1979: Paleis der Academiën).

Ἡ ἐργασία περιλαμβάνει πίνακα περιεχομένων (σ.7), βραχυγραφίες καὶ σύμβολα (σσ. 11- 12), εἰσαγωγὴ (σσ. 13 - 39), κείμενον καὶ μετάφρασι (σσ. 40 - 65), σημειώσεις (σσ. 69-251), βιβλιογραφία πηγῶν καὶ μελετῶν (σσ. 253 - 258) ὅπως καὶ πίνακα γαλλικῶν ὄρων μὲ τοὺς ἀντιστοιχοῦς ἑλληνικοὺς σὲ λατινικὴ μετάφρασι (σσ. 259 -281), ἐνῶ στὸ τέλος τοῦ βιβλίου ὑπάρχει πίνακας παροραμάτων .

Ἡ εἰσαγωγὴ καὶ οἱ σημειώσεις στὴν μετάφρασι τῶν 20 παραγράφων/ κεφαλαίων τοῦ κειμένου τοῦ Διονυσίου εἶναι ἐμπεριστατωμένες, οἱ σημειώσεις δὲ τῶν κεφ. 12 (σσ. 127 - 158) καὶ 20 (σσ.227 - 251) καταλαμβάνουν σημαντικὴ ἔκτασι— δὲν ἔχουν ὅμως ἐπανεκδοθῆ οὔτε σχολιασθῆ τὰ 4 συμπληρώματα περὶ προσωδίων, περὶ τέχνης κ.λπ. τῆς ἐκδ. τοῦ Uhlig, ὁ ὁποῖος τὰ θεώρησε προσθήκες ἀναγόμενες στὸν 4ο αἰ. μ.Χ..

Ἡ παροῦσα ἐργασία, ὅπως γενικώτερα ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς δημοσιευμάτων συγχρόνων ἐρευνητῶν τὰ ὁποῖα ἀνα-

γράφει ο L. στην βιβλιογραφία, καταδεικνύουν ότι τις τελευταίες δεκαετίες η παραδοσιακή γραμματική, που είχε υποτιμηθεί ιδίως από τον δομισμό, άρχίζει να προσελκύει πάλι το ενδιαφέρον των γλωσσολόγων¹ – όπως ούποτε στην (έπι)-στροφή αυτή συνέβαλε και η θετική στάση της γενετικής - μετασχηματιστικής γραμματικής έναντι της παραδοσιακής. Πιστεύω ότι εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον "Ελληνα γλωσσολόγο (και φιλόλογο) ή συστηματική ένασχόλησι των Βυζαντινών με τον σχολιασμό των αρχαίων γραμματικών" – ωστόσο ο έκτετατος αυτός σχολιασμός δεν έτυχε της προσοχής μας, παραμένοντας κατ' ουσίαν άγνωστος.

Είναι μάλλον σημαντικότερο, τουλάχιστον για εμάς τους Έλληνες, να γνωρίσουμε τις ποικίλες απόψεις που διετύπωσαν οι Βυζαντινοί σχολιάζοντας τους αρχαίους γραμματικούς (Διονύσιο, Απολλώνιο κ.λπ.) παρά, λ.χ., να αποδείξουμε, άκολουθώντας τους L. Hjelmslev, R.H. Robins κ.ά., ότι ο Μάξιμος Πλανούδης (12ος - 13ος αι.) ήταν πρόδρομος της «τοπικιστικής θεωρίας» (localistic theory), κατά την οποία τά μέλη της κατηγορίας της πτώσεως αντιτίθενται μεταξύ τους με βάση τις τοπικές

έννοιες της από τόπου κινήσεως (source), της εις τόπον κινήσεως (goal) και της εν τόπω στάσεως (resting - point), χωρίς να διακρίνονται οι «συγκεκριμένες» από τις «άφηρημένες» χρήσεις των πτώσεων (βλ. Béla Korpány, *Outlines of a Hungarian - English Grammar*. Βουδαπέστη 1990: Tankonyvkiadó, σ. 17 – ως πρόδρομο της θεωρίας αναφέρει και τον Θεόδωρο Γαζή, τον γνωστό λόγιο του 14ου - 15ου αι.). Διότι, ούτως ή άλλως, τό έργο των Βυζαντινών γραμματικών δεν παύει να είναι άξιοπρόσεκτο. Δέν άρκοϋνται, παρατηρεί ο L. (σ. 31 - 2), να επαναλαμβάνουν τις απόψεις του Διονυσίου, αλλά τις σχολιάζουν διεξοδικά, που σημαίνει ότι κρίνουν την ορθότητά τους συγκρινόντάς τις συχνά με εκείνες του Απολλωνίου του Δυσκόλου. Άκολουθούν σε γενικές γραμμές την θεωρία του δευτέρου, η όποια κάλυπτε τό σύνολο της γραμματικής (άπό τον φθόγγο μέχρι την σύνταξη της προτάσεως), αλλά δυστυχώς μικρό μέρος της έφθασε άμεσα σε εμάς.

Είναι καιρός, όπως στην Δύση μελετώνται οι απόψεις των περιφημών σχολαστικών (modistae, τροπιστές) ή παλαιότερων γραμματικών, και έμεις να άσχοληθούμε με την δική μας παράδοσι/

είδος « γραμματικής ανακκλήσεως » που επιβεβαιώνει το κύρος της παραδόσεως [...] » [οι ύπογραμμίσεις δικές του]. Άξίζει να σημειωθεί και μιá κάπως διαφορετική άποψη, αυτή των Marc Baratin – Françoise Desbordes (*L'analyse linguistique dans l'antiquité classique, 1. les théories*. Παρίσι 1981: Klincksieck, σ. 67), σύμφωνα με την όποια «l'analyse linguistique antique n'est pas l'amorce de la moderne: c'en est une autre, entièrement différente... C'est en cela qu'il est simplificateur de ne chercher dans l'Antiquité que des sources des la pensée moderne. L'intérêt primordial que présente l'Antiquité est heuristique: il s'agit de découvrir comment sont constituées d' autres organisations du savoir».

1. Πβ. John Lyons, *Language and linguistics*: Cambridge University Press 1990 (1981), σ. 39: 'traditional grammar' [...] is much richer and more variegated than is commonly realized. [...] In the last few years linguists have begun to take a more balanced view of the contribution that traditional grammar [...] has made to the development of their discipline». Επίσης ο Γεώργιος Μπαμπινιώτης, «Η διδασκαλία της γλώσσας στην εκπαίδευση. Σύγχρονες τάσεις και παράδοση», *Γλωσσολογία* 4 1985, σ. 43, επισημαίνει την ανάπτυξη συγχρόνων γλωσσολογικών προβληματισμών που «επανερχονται σε αρχικές, παλιές, παραδοσιακές θέσεις, τις οποίες επαναφέρουν στο προσκήνιο [...] με νέο περιεχόμενο [...]». Πρόκειται για ένα

κληρονομιά σε θέματα γραμματικής θεωρίας και αναλύσεως, άφοϋ έξ άλλου άπό αυτήν επηρεάστηκαν ή ευρωπαϊκή και άλλες γραμματικές παραδόσεις. Έχω μάλιστα την διαίσθησι ότι μιá τέτοια συστηματική έρευνα θά φέρη εις φώς ενδιαφέρουσες και άρκετά πρωτότυπες άπόψεις των αρχαίων και, αντίθετα άπό ό,τι ύποστηρίζει ο L. (σ.30), των Βυζαντινών γραμματικών' βλ. π.χ. πόσο θυμίζει σύγχρονες θέσεις του Emile Benveniste σχετικά με τις προσωπικές άνωνομίες ή δυσσυμμετρία μεταξύ άφ' ενός του α' και β' προσώπου – των μόνων πραγματικών προσώπων, κατά τον Benveniste² – και άφ' έτέρου του γ' προσ., την όποία προέβαλε ο Άπολλώνιος (L., σ. 197 - 198). Επίσης άξιος μνείας είναι ο προβληματισμός των Έλλήνων γραμματικών σχετικά με την δομή της συλλαβής, τον άκριβή όρισμό των μερών του λόγου κ.ά.³, θέματα που άπασχολούν τους συγχρόνους γλωσσολόγους και γραμματι-

κούς. Όπως παρατηρεί όμως ο L. (σ. 36), άλλα έρωτήματα των γραμματικών, που σήμερα φαίνονται χωρίς σημασία, λ.χ. γιατί τό όνομα πρέπει να προηγείται του ρήματος ως μέρος του λόγου ή οι πτώσεις να έχουν συγκεκριμένη σειρά, θεωρούνται έκ των προτέρων και κάπως επιπόλαια «βυζαντινισμοί». Πολλές φορές όμως τέτοιες άπορίες των παλαιών μπορούν να δώσουν άφορμή στους νεωτέρους για γόνιμο προβληματισμό και αναζήτησι καινούργιων, καλύτερων λύσεων. Εύχης έργον λοιπόν θά ήταν να άπασχολήση σοβαρά Έλληνες έρευνητές ή μελέτη των Βυζαντινών γραμματικών, για να διαγνωσθή μ. ά. ένδεχομένη πρωτοτυπία τους σε κάποια σημεία, όπου δέν φαίνεται να άκολουθούν πιστά την αρχαία παράδοσι (πβ. κατωτέρω, σ. 255) – για διάφορους λόγους και προκαταλήψεις αυτό δέν είναι πάντοτε εύκολο να τό επιχειρήσουν ζενοί ειδικοί⁴. Δυστυχώς ή γραμματική μας παράδοσι έχει ουσια-

2. Ο Claude Hagège πάντως δέν συμφωνεί με την άποψι αυτή (*L'homme de paroles*. Παρίσι 1991 [1986², 1985]: Fayard, σ. 374 - 375).

3. Έπισημαίνα τις εϋστοχες παρατηρήσεις του Σέξτου του Έμπειρικού (περί τό 200 μ.Χ.) σχετικά με την *συνήθειαν* (*Πρός Γραμματικούς*, §§234 - 235), που θυμίζουν τις σύγχρονες άποψεις για την διδασκαλία των γλωσσικών χρήσεων στο σχολείο: «έν διαλέξει άποβλέποντες προς τους παρόντας τάς μέν ιδιωτικές λέξεις παραπέμωμεν [θά άφήσομε: ιδιωτική, δηλ. κοινή λέξι ήταν π.χ. τό λατινικής προελεύσεως *πανάριον*, έξ ου τό *πανάρι*], την δέ άστειότεραν [άστειότερα, δηλ. κομψότερη, ήταν ή λ. *άρτοφοριον* - *ις*] και φιλόλογον συνήθειαν μεταδιώξωμεν [θά άκολουθήσομε]: ως γάρ ή φιλόλογος γελάται παρά τοις ιδιώταις ούτως ή ιδιωτική παρά τοις φιλόλογοις δεξιώς οϋν εκάστη περιστάσει τό πρέπον άποδιδόντες δόξωμεν άμέμπτως έλληνίζειν (§235). Σημαντικώτατη έπίσης ή παρατήρησι του ότι οι λ. χρησιμοποιοϋνται «ουδ ήνά την έτυμολογίαν

άλλά διά τό σύνθεσ», μολονότι άστοχεϊ στην έτυμολόγησι του *λύχνος* («εί ο λύχνος εϊρηται άπό του λύειν τό νύχος [νύχος = νύκτα]», §243) – άστοχία συνήθης αλλά και συγγνωστή στους Αρχαίους, άφοϋ ή ιστορικο-συγκριτική γλωσσολογία έμφανίζεται μόλις στις άρχές του 19ου αι). «οίον προσκεφάλιον άπό του τή κεφαλή προστίθεσθαι εϊρηται, ή δέ κεφαλή και τό πρόσ, ό έστι πρόθεσις, άνετύμως κέκληται [sic], τοίνυν ως ταϋτα χωρίς έτυμολογίας πεπιστευται διότι έστιν έλληνικά, της συνθεσίας αυτοις χρωμένης, οϋτω και τό προσκεφάλιον δίχα έτυμολογίας έσται πιστόν» (§§ 244 - 5). Για την γενικώτερη συμβολή των Αρχαίων στην γλωσσική άνάλυσι βλ. άνωτερω, σημ. 1, την πολυ καλή έργασία των Baratin - Desbordes.

4. Βλ. όστόσο, μ.ά., όσα έγκωμιαστικά έγραψαν για τον Μάξιμο Πλανούδη ο Louis Hjelmslev (*La catégorie des cas*. Aarhus 1935-7, άνατ. Μόναχο 1972: W. Fink, σ. 14) και ο R. H. Robins (*Σύντομη ιστορία της γλωσσολογίας*, έλλην. μετάφρ., Αθήνα 1989: Νεφέλη, σ. 68, σημ. 88).

στικά παύσει από καιρό να μάς είναι πολύ οικεία⁵. Η εργασία όμως του L. έρχεται ακριβώς να υπενθυμίσει ότι αξίζει να την γνωρίσουμε εις βάθος.

Στά περιορισμένα όρια του άρθρου αυτού θά αναφερθώ πρώτα σε βασικά θέματα που εξετάζονται στην εισαγωγή και εν συνεχεία θά συζητήσω όρισμένα σημεία των σχολίων του L.

Αφού στην άρχη (σς. 13 - 15) κάνει λόγο για την χειρόγραφη παράδοσι της Τέχνης, την αρμενική και την συριακή μετάφρασί της, για άποσπάσματα που διασώθηκαν σε παπύρους και για τις 4 εκδόσεις της (1715, I.A. Fabricius - 1816, I. Bekker - 1883, G. Uhlig - 1962, G. B. Pecorella), ό σ. εξετάζει στο β' κεφ. της εισαγωγής την δομή και τά περιεχόμενα του κειμένου (σς. 15 - 19). Η Τ(έχνη) άνήκει στα έγχειρίδια που έλαβαν την χαρακτηριστική γι' αυτά μορφή κατά την έλληνιστική έποχή και περιείχαν, χωρίς περαιτέρω διευκρινήσεις, τους όρισμούς στους όποιους στηριζέται μία έπιστημη. Πρότυπο για τον Διονύσιο θά άποτελέσει τό έγχειρίδιο του Διονυσίου του Βαβυλωνίου (περί τό 240 - 150) ή και άλλα. Πάντως ή Τ. άποτελεί τον παλαιότερο και τον καλύτερο μάρτυρα του είδους αυτού έγχειριδίων που μάς κληροδότησε ή έλληνιστική έποχή.

Ός πρός τό περιεχόμενο ή Τ. είναι έλληνοκεντρική, καθώς αναφέρεται μόνο στην έλληνική γλ., με σημείο μάλιστα αναφοράς την (Έλληνιστική, Αλεξανδρινή) Κοινή, εν σχέσει πρός την όποία άκόμη και οι άτιτικές ιδιαιτερίες θεωρού-

νται άποκλίσεις. Ό Έλληνας γραμματικός είναι έλληνιστής, δηλ. όμιλεί τήν Κοινή (έλληνιστι). Έπίσης μελετά τόσο αυτήν όσο και όλες τις παραλλαγές της, όπως έμφανίζονται στα φιλολογικά έργα (σ. 16).

Στό σημείο αυτό έπισημαίνω ότι δέν μπορεί βέβαια να υίοθετηθ ή συνήθης άποψι των έλληνιστών της έποχής ότι οι διάλεκτοι ήταν άποκλίσεις της Κοινής, δηλ. ότι προέρχονταν από αυτήν, μολονότι με τά τότε ισχύοντα καθαρώς συγχρονικά κριτήρια ήταν πολύ δύσκολο να δούν άλλιώς τά γλωσσικά πράγματα. Άκόμη και τώρα οι διάλεκτοι ή τά ιδιώματα έκλαμβάνονται από τους μή ειδικούς ως παραφθορές της κοινής γλώσσας, Έλληνικής, Άγγλικής κ.ο.κ. Έξ άλλου, δέν θά ήταν όρθό να υποθέσουμε ότι, λόγω του κινήματος των άτικιστών, την έποχή εκείνη άπέφευγαν την μελέτη της Κοινής (πβ. κατωτέρω, σ. 254)⁶.

Χωρίς να αναφερθώ λεπτομερώς στα 20 κεφάλαια της Τ., υπενθυμίζω μόνο ότι δέν διδάσκει τους κλιτικούς και παραγωγικούς κανόνες, αλλά άπλώς κάνει λόγο για τις 5 πτώσεις και τους 3 αριθμούς - από πλευράς συντάξεως άρκείται στο να όρίσει την πρότασι (λόγος, phrase): «Λόγος δέ έστι πεζής λέξεως σύνθεσις διάνοιαν αυτότελη δηλούσα» (κεφ. ια'). Ό γραμματικός έπέδωκε να δώση στους γνώστες της Έλληνικής τό άπαραίτητο τεχνικό λεξιλόγιο για την γραμματική περιγραφή των λέξεων ενός κειμένου. Η γραμματική τέχνη είναι τέχνη του άναγνώσκειν και κυρίως του όμιλείν περί

δίνω 1965: Longmans, σ. 40) παρατηρεί εύστοχα: «there was a descriptive (in the widest sense), and presumably non - rule, school of ancient grammarians. As in the case of Plato and the sophists, only the writings of one side of the descriptive - and - rule /descriptive - and - non - rule dispute have survived».

γραπτής λ.: όνομασία των σημείων (signes) που την άπαρτίζουν (γράμματα, διακριτικά σημεία ή προσφωδιαν: τόνοι, πνεύματα, σημεία μακρών και βραχέων φωνέντων, άπόστροφος κ.ά.), διάκρισι συλλαβών, ένταξι της λ. σε ένα από τά μέχρι τότε άγνωριζόμενα μέρη του λόγου (είναι ή τεχνολογία, ή άναγνώρισι λέξεων που έκαναν άλλοτε οι μαθητές).

Οι πληροφορίες που δίνει ή Τ. και στις δύο περιπτώσεις είναι άνεπαρκείς: υποτίθεται γνωστή ή «προφορά των γραμμάτων», όπως συνήθως (πβ. L., σ. 18) αλλά άνακριβώς λέγεται, και δέν παρέχονται όδηγίες άρθρωτικής φωνητικής - ό Διονύσιος έπαφίετο μάλλον στην ικανότητα του δασκάλου να διδάξει σε Έλληνες και ξένους την όρθή προφορά. Έπίσης, από πλευράς μορφολογίας, αντίθετα με τους Κανόνες, που καταλαμβάνουν περί τις 1800 σς. στους τόμους III και IV των Grammatici Graeci (Ήρωδιανός, Θεοδοσίος, σχολιαστές), ή Τ. δέν αναφέρεται στον τρόπο κλίσεως των λ. κ.λπ. Πρόκειται για ένα έλάχιστο, «μίνι» έγχειρίδιο (manuel minimum), που δέν αναφέρεται σε τέτοια θέματα (σ. 19).

Στό γ' κεφ. (σς. 19 - 26) συζητούνται τά σχετικά με τό πρόσωπο του Δ(ιονυσίου), για τον όποιο οι μαρτυρίες είναι λίγες και εν μέρει αντιφατικές. Έμφανίζεται ως μαθητής του Άριστάρχου και περί τό 144 π.Χ. εισάγει την διδασκαλία της φιλολογίας (γραμματική) στην Ρόδο κατά τό πρότυπο των Άλεξανδρινών γραμματικών. Φαίνεται ότι υπήρξε δάσκαλος του γραμματικού Τυραννίανος του πρεσβυτέρου και ίσως του Aelius Stilo, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εισαγωγή της φιλολογίας στην Ρώμη. Άσχολήθηκε, όπως ό διδάσκαλος του Άριστάρχου, με τον Όμηρο. Σώζονται περίπου 50 άποσπάσματα από τά Υπομνήματά του, άποδίδονται δέ σε αυτόν και πραγματείες (Συνταγματικά). Η Σούδα αναφέρει ότι ό Δ. έγραψε και Γραμμα-

τικά, ενώ ό Σέξτος ό Έμπειρικός παραθέτει όρισμό της γραμματικής που αναφέρει ό Δ. στα Παραγγέλματά του, σχεδόν ίδιον με αυτόν που δίνει ή Τ. Βυζαντινοί όμως σχολιαστές θεωρούν ότι ή Τ. είναι έργο άλλου Διονυσίου Θρακός.

Τό 1822 ό K.W. Götting ισχυρίσθηκε ότι ή Τ. ήταν βυζαντινό συμπίλημα. Ό Vicenzo di Benedetto (1958/9) ύπεστήριξε ότι ή Τ. όπως την γνωρίζουμε σήμερα άποτελεί συμπίλημα στερούμενο δημιουργικού πνεύματος (συντάχθηκε τον 4ο. αι. μ.Χ.). Αντίθετα από τον Uhlig, ό Di Benedetto θεωρεί άβέβαιο ότι τον 2ο. μ.Χ. είχε δημιουργηθ ή ένα κείμενο - κανόνας για την διδασκαλία της γραμματικής, καθώς στα σχολεία έπικρατούσε μεγάλη ποικιλία γνωμών και κατευθύνσεων. Διακρίνει δύο μέρη στην Τ., ένα εισαγωγικό (κεφ. 1-5), που περιέχει στοιχεία δανεισμένα από τον Δ. (άπό τά Παραγγέλματα που αναφέρει ό Σέξτος), και ένα συστηματικό (κεφ. 6-20), μη άναγόμενο στα Παραγγέλματα αλλά σε έργα μεταγενεστέρων. Ό L. (σς. 25-26) έκθέτει τους λόγους για τους όποιους ό ίδιος θεωρεί ότι ή ύλη των κεφ. 6 - 10 άνάγεται, τουλάχιστον εν μέρει, στον Δ. Χωρίς να εισέρχωμαι σε περισσότερες λεπτομέρειες αναφέρω μόνο ότι, όπως ό ίδιος σημειώνει, άλλοι ειδικοί, π.χ. οι Rudolph Pfeiffer και Alfons Wouters, δέχονται την γνησιότητα όλου του κειμένου.

Στό δ' κεφ. (σς. 26 - 35) συζητείται ή θέσι της Τ. στην ιστορία της γραμματικής. Στην άρχη αναφέρεται ή άποψι του Uhlig ότι πρόκειται για έγχειρίδιο άριστάρχειας γραμματικής, τό όποιο ύλοποίησε με συνοπτική μορφή τις θεωρητικές κατακτήσεις πολλών αιώνων πολύμορφης σκέψεως και έντατικής εργασίας, με κατάληξι την δημιουργία αυτόνομης γραμματικής τέχνης. Οι εργασίες όμως του Di Benedetto οδηγούν, κατά τον L. (σ. 26), σε άναθεώρηση της χρονολογίας της ιστορίας της γραμματικής. Οι Άλεξανδρινοί γραμματικοί των πρώτων

5. Όσο γνωρίζω, ή τελευταία και μάλιστα σχολική γραμματική που αναφέρει συχνά όρισμούς και παρατηρήσεις των Έλλήνων γραμματικών είναι ή Μεγάλη Έλληνική Γραμματική [...] του Γεωργίου Ζηκίδη, Αθήνα 1900² - νεώτ. άναντύρ. άπό τις έκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα.

6. Ό Robert M.W. Dixon (What is language? A new approach to linguistic description. Λον-

γενεών (από τις αρχές του 3ου αι. μέχρι το τέλος του 2ου αι.) επέτελεσαν τεράστιο έργο διορθώσεως και εξηγήσεως των αρχαίων κειμένων, συγχρόνως δέ επεξεργάστηκαν προοδευτικά τα έργα-λεϊα με τα όποια έφεραν εις πέρας τό έργο αυτό. Τά έργα-λεϊα είναι οι μεγάλες αρχές τής έρμηνείας (λ.χ. «Όμηρον εξ Όμήρου σαφηνίζειν») και τής κατοχής πλήρους γνώσεως (maîtrise) των παραδεδομένων γλωσσικών μορφών (τύπων των λέξεων, συντάξεων άπηρχαιωμένων κ.ο.κ.), ή αρχή τής αναλογίας κ.ά. — «άναλογίας έκλογισμός» του Δ., δηλ. ένταξι σέ μορφολογικό παράδειγμα, είναι τελικά ό,τι λέγει σχετικά ό Αριστοτέλης, *Ποιητική* 1457 b 17: «τό δέ άνάλογον λέγω, όταν όμοιως έχη τό δεύτερον πρός τό πρώτον και τό τέταρτον πρός τό τρίτον». Έτσι, σχολιαστής παρατηρεί στό Ω 8 τής Όλιάδος: «ώς έκειρε κείρων, ούτως έπειρε πείρων», ήρα πείρων και όχι πειρών (L., κεφ. 1, σημ. 7, σ. 80).

Υπήρχαν ακόμη τά υλικά έργα-λεϊα, τά σημεία: διακριτικά σημεία (βλ. άνωτέρω, σ. 246), σημεία στίξεως (*στιγμαί*) και κριτικά σημεία στό περιθώριο (όβελός, άστερίσκος κ.ά.). Τά 6 μέρη τής γραμματικής κατά τόν Δ. (κεφ. 1.: πρώτον, άκριβής άνάγνωσι σύμφωνα με τά διακριτικά κ.λπ.) άντιστοιχοϋν περίπου στην δραστηριότητα των Αλεξανδρινών φιλολόγων του 3ου και 2ου αι. Η γραμματική τέχνη ονομάζεται έτσι *έμπειρία*, δραστηριότητα όχι ιδιαίτερα θεωρητική, άφου ό γραμματικός άντιλαμβάνεται τό κείμενο ως έμπειρικό άντικείμενο. Βέβαια, καθώς οι Αλεξανδρινοί γραμματικοί λάμβαναν ύπ' όψι τήν προγενέστερη πείρα στην γλωσσική άνάλυσι και τήν άνέπτυσαν, συγκρουόμενοι, περισσότερο ή λιγώτερο, με τούς *Λογικούς* τής στωικής σχολής, έμπλουτιζαν τόν θεωρητικό και τεχνικό έξοπλισμό, μάλιστα δέ τό μεταγλωσσικό λεξιλόγιο. Είναι δύσκολο νά διευκρινισθή μέχρι πού είχαν προχωρήσει στόν τομέα αυτό τήν εποχή του Δ. και

σέ ποίο βαθμό επεχείρησαν νά άντιμετωπίσουν συνολικά και συστηματικά τά γραμματικά θέματα (άπό τήν έμπειρία νά προχωρήσουν στην τέχνη, σ. 28).

Είναι πολύ πιθανόν, κατά τόν L. (ϊ.σ.), ότι ως προς τά 8 μέρη του λόγου ή *T.* δέν είναι άξιόπιστος μάρτυρας. Βέβαια ό Κοϊντιλιανός τόν 1ο αι. μ.Χ. τά άποδίδει στόν Αρίσταρχο, αλλά έστω κι άν επρεπε νά τόν πιστεύουμε, αυτό δέν θά σήμαινε ότι τά κεφ. 11 - 20 τής *T.* είναι του Δ. Φαίνεται πιθανότερο ότι ή εποχή των γραμματικών συστηματοποιήσεων είναι μεταγενέστερη του Δ. (Τυραννίων ό πρεσβύτερος, μαθητής του Δ., Ασκληπιάδης ό Μυρλεανός, Τρύφων ό Αλεξανδρέυς — βλ. L., ι.σ.).

Στό σημείο αυτό κρίνω άπαραίτητη μία παρέκβασι, για νά αναφέρω παρατηρησι άλλου γλωσσολόγου, ή όποία διατηρεί τήν σημασία της άκόμη και άν τά 8 μέρη του λόγου είναι πράγματι έργο μεταγενέστερου γραμματικού. Ό Roy Harris, άλλοτε καθηγητής τής Γενικής Γλωσσολογίας στό Παν/μιο τής Όξφόρδης, στό βιβλίο του *The language-makers* (Λονδίνο 1980: Duckworth), ένα από τά πλέον άξιόλογα πού έχει μέχρι τώρα συγγράμει, ύποστηρίζει (σ. 122 - 123) ότι τά 8 μέρη του λόγου πού εισάγονται στην *T.* (ύπενθυμίζω ότι δέν διακρίνεται τό όνομα σέ ούσιαστικό και έπίθετο ούτε αναφέρεται τό επιφώνημα) συνιστοϋν ρήξι με τήν παράδοσι, πού συνδεόταν με τήν λογική, καθώς τό ελληνο-ρωμαϊκό ένδιαφέρον για τήν γραμματική προσαρμόσθηκε στό παιδευτικό πρόγραμμα τής εποχής (ύπήρχε μεγάλη άνάγκη για πολυάριθμη τάξι γραμματέων πού θά μπορούσαν νά διαβάζουν και νά γράφουν όρθά: έτσι, οι γραμματικοί, ή νέα τάξι, για νά αποκτήσουν κύρος έναντι των διδασκάλων τής ρητορικής και τής λογικής, στήριζαν τήν διδασκαλία τους στην εξειδικευμένη γνώσι τής κλασικής γλώσσας - Harris, σ. 119).

Κατά τόν Harris, οι διακρίσεις πού εισάγει ό Δ. είναι σημαντικές για όποιον επρεπε νά μάθη πώς νά συντάσσει μία ελληνική πρότασι. Είναι τό πρώτο σύστημα πού έχει ως άφετηρία τήν λέξι και προχωρεί στην πρότασι. Τόν Δ. ένδιαφέρουν κυρίως οι τρόποι με τούς όποιους τά μεμονωμένα άνστατικά μιάς φράσεως ή προτάσεως αντιπαραβάλλονται και άντιτίθενται μεταξύ τους και όχι οι διάφοροι τρόποι με τούς όποιους μία άπόφασι/λογική πρότασι (proposition) μπορεί νά εκφρασθή με λέξεις. Λέγει επίσης ό Harris ότι είναι δύσκολο νά πιστεύσουμε ότι όποιος επεξεργάσθηκε τό σύστημα αυτό δέν είχε πλήρη συνείδησι τής δυνατότητας εφαρμογής του στην Λατινική: θά μπορούσε μάλιστα νά διακινδυνεύσει κανείς τήν ύπόθεσι ότι τό σύστημα έκπονήθηκε με τήν μεγιστοποίηση των όμοιοτήτων ελληνικής και λατινικής μορφολογίας και με τήν έλαχιστοποίηση των διαφορών (βλ. και Roy Harris - Talbot J. Taylor, *Landmarks in linguistic thought: the western tradition from Socrates to Saussure*. Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1989: Routledge, σ. 49 - 53).

Άς επανέλθουμε όμως στην παρουσίασι των άπόψεων του L., όπως έκτίθενται στό βιβλίο του. Η γραμματική παραγωγή τής τότε εποχής ύπήρξε σημαντική. Είχε ως πρότυπο τήν τριμερή διάκριση τής γραμματικής (Σέξτος, *Πρός γραμματικούς* §252) σέ μέρος κυρίως γλωσσικό (τεχνικό), σέ μέρος *ιστορικό* και σέ μέρος *αισθητικό* και κριτικό (*γραμματικό*). Για κάθε μέρος ύπήρχαν *όργανα*, εξειδικευμένα έργα αναφοράς πού πραγματεύονταν τις μεθόδους και τις αναγκαίες βασικές γνώσεις για τήν καλή έκτέλεσι των σχετικών εργασιών του γραμματικού. Τά όργανα πού σχετίζονταν με τό γλωσσικό μέρος πραγματεύονταν, κατά τόν Σέξτο (92), «περί των στοιχείων και των του λόγου μερών ορθογραφίας τε και έλληνισμού και των

άκολουθών». Τά θέματα αυτά κατανέμονται σέ δύο τύπους έργων πού και οι δύο καλοϋνταν *Τέχνη: Τέχνη γραμματική* — πίο περιγραφική, *Τέχνη περί έλληνισμού*, πίο ρυθμιστική — διδασκαλία όρθής χρήσεως: κριτήρια (κυρίως ή αναλογία αλλά και ή χρήσι, ή έτυμολογία, ή παράδοσι κ.λπ.), σφάλματα (βαρβαρισμός, σολοικισμός), κλιτικά παραδείγματα ή κανόνες. Διατυπώθηκε ή άποψι (Detlev Fehling, *Glotta* 1956 XXXV, σ. 247, σημ. 1) ότι ή *Τέχνη γραμματική*, πριν γίνη αυτόνομο είδος, ήταν εισαγωγή στην *Τέχνη περί έλληνισμού*. Όπως κι άν έχη τό πράγμα, ή κατανομή τής γλωσσικής όλης σέ περισσότερα έργα έξηγει τό μικρό μέγεθος των έργων πού φέρουν τό όνομα *Τέχνη γραμματική* (σ. 29).

Η σύνταξι μιάς *T. γρ.* στους τρεις αι. πού χωρίζουν τόν Αρίσταρχο από τόν Απολλώνιο Δύσκολο προϋποθέτει και καλή γνώσι των έμπειρικών εργασιών των μεγάλων Αλεξανδρινών φιλολόγων αλλά και προσπάθεια συνθέσεως, διασαφήσεως και τελειοποιήσεως τής γλωσσικής θεωρίας τής όποίας είχαν θέσει τις βάσεις. Μελετώντας τό έργο του Απολλωνίου (2ος αι. μ.Χ.) διαβλέπουμε σέ τί θά αναφέρονταν οι μεγάλες γραμματικές έριδες τής εποχής: έριδες όχι μόνο για τόν τονισμό όμηρικών λέξεων αλλά κυρίως για θεμελιώδη προβλήματα γραμματικής ταξινομήσεως των λέξεων και όρισμού των μερών του λόγου. Οι γραμματικοί πάμπουρ επίσης δίνουν τήν εικόνα μιάς μη παγιωμένης θεωρίας. Έξ άλλου τό ότι ό Απολλώνιος σπανιώτατα αναφέρει τόν Δ. και ή άπουσία κάθε άναμφισβήτητης μνείας τής *T.* — με εξαίρεσι τόν Σέξτο — οδηγούν στην σκέψι ότι ό Δ. δέν ήταν στό προσκήνιο και ότι τουλάχιστον τά κεφ. 11 - 20 δέν ύπήρχαν (ϊ.σ. - στην 3.3.2., σ. 26, έπισημαίνεται ότι ή συριακή μετάφρασι αρχίζει από τό κεφ. 11).

Τό κύρος του Απολλωνίου και του υίου του Ηρωδιανού είχαν ως αποτέλε-

ρος καταϊατική δὲν ὑπῆρξε, ἦταν λογικό οἱ Λατῖνοι γραμματικοὶ νὰ ἀποδώσουν τὸ αἰτιατικὴ μέ τὴν λ. accusativus, ἀφοῦ ὄχι μόνο ὡς παράγωγο τοῦ αἰτία μπορούσε νὰ ἔχη καὶ αὐτὴ τὴν σημασία στὰ Ἑλληνικά, ἀλλὰ κυρίως ὡς παράγωγο τοῦ αἰτίας. Πράγματι, διάφοροι σχολιαστές ἐρμηνεύουν τὴν ὀνομασία αἰτιατική ἀπὸ τὴν αἰτία ἢ τὴν αἰτία (L., ἱ.σ. – ὁ Fr. A. Trendelenburg ἀνήγαγε, τὸ 1836, τὸ αἰτιατικὴ στὸ αἰτιατόν, ἄποσι πού κατὰ τον L., σ. 147, πολλοὶ συμμερίζονται). Ἄρα ἡ γραμματικὴ παράδοσις ἐρμήνευσε διττὰ τὴν λ. αἰτιατικὴ καὶ γι' αὐτὸ στὴν Λατινικὴ μεταφράσθηκε ὡς accusativus sive causativus (Πρισκιανός, πβ. L., σ. 146).

Στὴν σημ. 4 τοῦ κεφ. 17 (σσ. 201 - 2) γίνεται λόγος γιὰ τὸν ἀντωνυμιακὸ τύπο ἱ πού παραθέτει ὁ Δ. Ὁ L. ἀναφέρει τὸν Ἀπολλώνιο (*Περὶ ἀντωνυμίας* 55,22), ὁ ὁποῖος ἀντετίθετο σὲ ὄσους ὑπεστήριζαν ὅτι ὁ τύπος ἱ εἶναι ἀνύπαρκτος, παρέθετε δὲ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν *Οἰνόμαο* τοῦ Σοφοκλέους (ἀπόσπ. 471 Radt, 430 Nauck): «ἡ μὲν ὡς ἰ¹⁰ θάσσον', ἡ δ' ὡς ἱ τέκοι παῖδα». Ὁ L. ἐκφράζει τὴν ὑποψία μήπως ὁ Σοφοκλῆς κατεσκεύασε τὸν τύπο ἐκ τοῦ μηδενός («l'a-t il inventée ex nihilo»). Πιστεύω ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ κατεσκεύασμα τοῦ τραγικοῦ ἀντί τοῦ αὐτη¹¹, κατὰ ἀνάλογο μέ τὸ πληθ. σφεῖς, πού δημιουργήθηκε περὶ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. (L., ἱ.σ. – πβ. παρατήρησι του ὑπ' ἀριθ. 8, σ. 203), ἀλλὰ γιὰ παλιὸ ἰνδοεὐρωπαϊκὸ τύπο (πβ. σανσκρ. sīm «αὐτόν, αὐτήν», γοτθ. si καὶ γερμ. sie «αὐτή»), ὁ ὁποῖος διασώθηκε καὶ στὸν σύνδεσμο/ τὸ τοπικὸ ἐπίρρ ἵνα. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Ἡσίοδος φαίνεται νὰ χρησιμοποιῆ τὸ

ἵνα ὡς ἀναφορικὴ ἀντωνυμία (ἀπόσπ. 68 Rzach): «νήσον ἐς Ἀνθεμόεσσον, ἵνα σφίσι δῶκε Κρονίων» (τὸ θέμα ἐξετάζω ἐκτενέστερα στὴν ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ μου διατριβὴ *Recherches sur ἵνα, final dans la poésie épique* [...]. Βρυξέλλες 1966). Δὲν ἀποκλείεται ὄχι μόνο τὸ ἱ ἀλλὰ καὶ τὸ ἵνα, ὡς ἀναφορικὴ ἀντωνυμία, νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθῆ στὴν ποιητικὴ γλῶσσα συχνότερα ἀπ' ὅσο διαπιστώνουμε ἐμεῖς σήμερα¹² – ἂν δὲν διασώζονταν τὰ δύο προαναφερόμενα ἀποσπάσματα, τὸ ἱ θὰ ἐθεωρεῖτο κατασκευάσμα τῶν γραμματικῶν, ἐνῶ θὰ ἀγνοούσαμε τὴν πιθανὴν χρῆσι τοῦ ἵνα καὶ ὡς ἀναφορικῆς ἀντωνυμίας.

Τελειώνοντας τὴν παρουσίαι τοῦ ἐξαιρετικὰ χρήσιμου βιβλίου τοῦ Jean Lallot σημειῶνω τυπογραφικὰ σφάλματα πού δὲν περιλαμβάνονται στὸν πίνακα παροραμάτων (γιὰ τὸ «à la fin», ἀντί τοῦ ὀρθοῦ «au debut», σ. 38, βλ. ἀνωτέρω, σ. 251): σ. 9, στ. 4 ἀπὸ τὸ τέλος, νὰ γραφῆ aux yeux ἀντί au yeux - σ. 22 (μέση), νὰ γρ. pourrait ἀντί pourait - σ. 31, στ. 14 ἀπὸ τὸ τέλος, νὰ γρ. et, pour la T, sommaires compilations, ἀντί et, pour la T sommaire, compilations - σ. 78, στ. 13 ἀπὸ τὸ τέλος, νὰ γρ. s'agit ἀντί agit - σ. 84, στ. 15 ἀπὸ τὸ τέλος καὶ σ. 132, στ. 8 ἀπὸ τὸ τέλος, νὰ γρ. ont ἀντί ont ont - σ. 105 (μέση), νὰ γρ. *Proét.* 1488 a 8 - 17 ἀντί... b 8 - 17 - σ. 150 (μέση) νὰ γρ. κατηγορικὸπ ἀντί -kop καὶ σ. 13 ἀπὸ τὸ τέλος, νὰ γρ. 1859 ἀντί. 1959 - σ. 161, στ. 1, ἡ λ. temps νὰ γρ. μέ παχιά στοιχεῖα (εἶναι τὸ τρίτο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικώτερα παρεπόμενα τοῦ ρήματος) - σ. 219, στ. 12 ἀπὸ τὸ τέλος, ἡ χρονολογία SKRZECKA 1853 πρέπει νὰ εἶναι ἐσφαλμένη· δὲν συμφωνεῖ μέ τίς ἄλ-

λες χρονολογίες πού ἀναγράφονται στὴν βιβλιογραφία - σ. 257, στ. 9 ἀπὸ τὸ τέλος, νὰ γρ. Lehre ἀντί Lehe - σ. 258, στ. 16 ἀπὸ τὴν ἀρχή, νὰ γρ. from ἀντί fron.

Γ. Μαγουλάς
Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν

10. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ἀκριβείας καὶ τῆς πληρότητας παλαιότερων σχολικῶν γραμματικῶν ὅτι τὸ ἀπόσπασμα ἀναφέρει ὁ Γ. Ζηκίδης στὴν *Διδακτικὴ Γραμματικὴ τῆς Ἀττικῆς Διαλέκτου* (γραμματικὴ γιὰ τοὺς μαθητὲς τῆς Μέσης), γιὰ νὰ δεῖξη τὴν

ὑπαρξὶ ὀνομαστικῆς τῆς προσ. ἀντων. γ' προσ.

11. Πβ. ἐπομένη σημείωσι.

12. Πράγματι, ὁ Ἀπολλώνιος (*Περὶ ἀντωνυμίας* 55, 23) ἀναφέρει καὶ γραφὴ ὡς ἱ ἅπανα ἀντί ὡς εἰ ἅπανα στὸ X 410 τῆς *Τλιάδος*.